

УДК 159.923.2-053.6:316.42

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ АСПЕКТІВ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» В СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ ПІД ЧАС ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН

Краєва О.А., к. психол. н.,
старший викладач кафедри практичної психології
Інститут людини Київського університету імені Бориса Грінченка

У статті здійснено практичний розгляд психологічних характеристик «Я-концепції», наведено емпіричні результати дослідження психологічних аспектів зазначеної категорії з урахуванням виокремлення в її структурі таких дефініцій: «Я-реальне», «Я-ідеальне», стану протиріч між «Я-реальним» – «Я-ідеальним»; «Я-невизначене» («Я-латентне»), «Я-позитивне», «Я-негативне», стану вибору між «Я-позитивним» – «Я-негативним»; акцентування психологічного стану на етапі кризи ідентичності підліткового віку в період трансформаційних суспільних змін.

Ключові слова: акцентування психологічного стану, ідентичність, криза ідентичності, підлітковий вік, психологічні аспекти «Я-концепції», стан вибору «Я-позитивне» – «Я-негативне», стан протиріч «Я-реальне» – «Я-ідеальне», суперечності «Я-образу», «Я-ідеальне», «Я-концепція», «Я-невизначене» («Я-латентне»), «Я-негативне», «Я-позитивне», «Я-реальне».

В статье представлен практический анализ психологических характеристик «Я-концепции», приведены эмпирические результаты исследования психологических аспектов указанной научной категории с учетом выделения в ее структуре следующих дефиниций: «Я-реальное», «Я-идеальное», состояния противоречий между «Я-реальным» – «Я-идеальным»; «Я-неопределенное» («Я-латентное»), «Я-положительное», «Я-отрицательное», состояние выбора между «Я-положительным» – «Я-отрицательным»; акцентирование психологического состояния на этапе кризиса идентичности подросткового возраста в период трансформационных изменений общества.

Ключевые слова: акцентирование психологического состояния, идентичность, кризис идентичности, подростковый возраст, психологические аспекты «Я-концепции», состояние выбора «Я-положительное» – «Я-отрицательное», состояние противоречий «Я-реальное» – «Я-идеальное», противоречия «Я-образа», «Я-идеальное», «Я-концепция», «Я-неопределенное» («Я-латентное»), «Я-негативное», «Я-положительное», «Я-реальное».

Kraieva O.A. PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF ASPECTS OF “SELF-CONCEPT” IN STRUCTURE OF PERSONALITY OF TEENS DURING TRANSFORMATION CHANGES

By author is carried out practical consideration of psychological descriptions of “Self-concept”, empirical results over of research of psychological aspects of the marked category are given into account a selection in its structure of following definitions: “Real-Self”, “Ideal-Self”, to the state of contradictions between “Real-Self” – “Ideal-Self”; “Self-Uncertain” (“Self-Latent”), “Self-Positive”, “Self-Negative”, to the state of choice between “Self-Positive” – “Self-Negative”; accenting of the psychological state is on the stage of crisis of identity of teens in the period of transformation social changes. It is marked in the offered article, that conflict between the realized and unrealized identities of teen in a juvenile period 13–14, it appears in oscillation of constituents of “Self-Image” of teen, certain substantial inconsistency his modalities; experiencing of the tension related to the problem of search of own “Self”; to importance and absence of contradictions of “Real-Self” from “Ideal-Self”, that in turn can come forward as psychological indexes of crisis of identity. Next to presentation of practical results of empiric research of the marked aspects, theoretical generalization of fact of equality of concept “identity” is carried out personalities in certain cases to the concept “Self-Concept”.

Key words: accenting of the psychological state, adolescence, “Ideal-Self”, identity, conflicts of “Self-Image”, crisis of identity, psychological aspects of “Self-concept”, “Real-Self”, state of choice of “Self-Positive” – “Self-Negative”, state of contradictions of “Real-Self” – “Ideal-Self”, “Self-concept”, “Self-negative”, “Self-positive”, “Self-uncertain” (“Self-Latent”).

Постановка проблеми. Проблема теоретичного дослідження та практичної констатації даних, пов'язаних із аналізом аспектів «Я-концепції» в структурі особистості підлітка під час трансформаційних змін, набуває суттєвого значення в контексті визначення складників зазначеної категорії в науковому взаємозв'язку з поняттям

«ідентичність», а саме психологією ідентичності підлітка.

Ураховуючи окреслену проблематику теми статті, на наш погляд, необхідно поряд із наведеним нижче емпіричним аналізом, торкнутися теоретичних узагальнень у науковій парадигмі щодо стану дефініцій «Я-концепції» в розумінні понять, ціл-

ковито схожих за суттєвим психологічним наповненням і змістом, але різних за контекстуальним визначенням. Існує декілька теоретичних напрямів, які по-різному підходять до визначення та розуміння як «Я-концепції», так й ідентичності.

У деяких наукових випадках ідентичність може певною мірою виявлятися тотожною поняттю «Я-концепція» або ж виступати її елементом. Подекуди з контексту вбачаємо різницю в сприйнятті зазначених понять.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші теоретичні розробки в галузі «Я-концепції» належали У. Джеймсу, за яким вона являє собою «потік свідомості», почуття власної наступності, неповторності. Згідно з ученим, відбувається розмежування пізнавального «Я» (як суб'єкта) й емпіричного «Я» (як об'єкта), що становить зміст свідомості. Дослідник розрізняв фізичне «Я», соціальне «Я», духовне «Я», чисте «Я» (екзистенцію). Духовне «Я» містило, відповідно до міркувань науковця, «Я-концепцію», тоді як соціальне «Я» являло собою сукупність соціальних ролей [2, с. 47].

Проблема «Я-концепції» розглядалася наступним ученим – Е. Еріксоном – крізь призму Его-ідентичності як результат поєднання діючого «Я» (Его) та рефлексивного «Я» («Я-концепції»), що давало змогу поєднати зазначені дефініції в єдине поняття як продукт певної культури, що виникає на біологічній основі та визначається особливостями культури, можливостями індивіда.

Джерелом Его-ідентичності, за Е. Еріксоном, виявлялося «культурно значуще досягнення». Ідентичність Его (або «Я-концепція») індивіда виникала в процесі інтеграції окремих ідентифікацій, що сприяло важливості факту спілкування з дорослими в дитинстві, оскільки саме вони поставали певними ідентифікаційними взірцями [5, с. 89].

Особливо складним був перебіг процесу розвитку Его-ідентичності (або «Я-концепції») в підлітковий період. Тому вчений приділяв особливу увагу кризі ідентичності та її «розмитості» в зазначеному віці. Е. Еріксон визначав Его-ідентичність як «суб'єктивне почуття безпосередньої самототожності», що заряджає особу психічною енергією [5, с. 101].

За К. Роджерсом, «Я-концепція» особистості поставала організованим гештальтом, складеним зі сприйнятих властивостей «Я» у взаємовідношенні з іншими, з різноманітними аспектами життя [7, с. 196]. В ідеалі досліджуване поняття ґрунтувалося на підставі переживання й досвіду особистості.

Ідентичність і її механізми науковцями подекуди досліджуються в беззаперечному взаємозв'язку не лише з категорією «Я-концепції», а й самосвідомості, «Я-образу» та самості.

Тому для цілісного уявлення проблеми взаємозумовленості досліджуваних дефініцій важливо прослідкувати психологічні особливості «Я-концепції» особистості через її «Я-образ» на етапі зміни і становлення ідентичності (Р. Бернс, М.Й. Борішевський, Е. Еріксон, І.С. Кон, Г.С. Костюк, В.В. Столін, П.Р. Чамата, І.І. Чеснокова).

Дослідник Р. Бернс, по-перше, розумів «Я-концепцію» як сукупність настанов стосовно себе й виокремлював у її структурі три компоненти: «Я-образ» як уявлення індивіда про себе; самооцінку – афективну оцінку уявлення; потенційну поведінкову реакцію – конкретні дії, які можуть бути викликані «Я-образом» і самооцінкою [8, с. 41].

За Р. Бернсом, «Я-концепція» – це сукупність установок на «себе» через реальне «Я» (яким підліток постає перед собою, яким бачить себе в теперішній момент), ідеальне «Я» (яким він поставив собі за мету стати або те, до чого несвідомо прагне, про що мріє), дзеркальне «Я» (зберігає уявлення про те, що думають, як сприймають його інші). Усе зазначене проходить крізь фізичне, соціальне, розумове, емоційне «Я». Ідеальне «Я» виявляється основним збудником, рушійною силою поведінки підлітка та орієнтиром його особистісного зростання.

На думку Ю.А. Белякової, «Я-концепція» – це система установок стосовно себе; це, так би мовити, ідентичність Его або особистісна ідентичність індивіда, що являє собою сукупність самовизначень чи образів «Я» [1, с. 36].

Отже, характерними рисами «Я-концепції» є те, що вона, по-перше, завжди зберігає якості цілісної системи; символізує головну частину свідомого досвіду індивіда, визначається та приймається свідомістю; по-друге, доступна усвідомленню, хоча не обов'язково є усвідомлюваною.

Згідно з нашою думкою, проблема ідентичності безпосередньо пов'язана з проблемою можливості існування єдиного, послідовного «Я» особистості, що поєднується в різні складники «Я-образу» і становить модальність «Я-концепції» особистості.

У науковій роботі І.С. Кона [4, с. 30] ідентичність презентується у вигляді ставлення до себе, усвідомлення й самооцінку окремих якостей, властивостей. У цій системі зазначається декілька вимірів: ступінь когнітивної складності, послідовності,

стійкість, за якими можна визначити рівень розвитку досліджуваної нами ідентичності. Паралельно, розглядаючи ідентичність із позиції трьох модальностей індивіда, вчений виділяє такі її типи: психофізіологічна ідентичність, соціальна та особиста (Его-ідентичність), яка усвідомлює себе як «Самість» [4, с. 30].

Отже, теоретичний аналіз наукової літератури доводить, що ідентичність як певна умовна однаковість, схожість, однакості суб'єкта в часі та просторі цілковито забезпечує весь спектр уявлень про власне «Я», а отже, й вирізняє унікальний «Я-образ» особистості в складі «Я-концепції», що транслює постійність, тотожність собі під час соціальних і особистісних змін, пов'язаних як із навколишнім середовищем, так із власними поглядами, установками, переконаннями, можливостями.

У межах представлення нами емпіричних результатів дослідження інтерес поряд із проблемою ідентичності викликає, по-перше, положення про складники «Я-концепції», такі як «Я-реальне» та «Я-ідеальне» (досліджувані свого часу Р. Бернсом, К. Левіним, К. Роджерсом, З. Фройдом); по-друге, аспект заглиблення суперечностей між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» «Я-концепції» підлітка на етапі кризи ідентичності, за рахунок чого ми намагаємося наблизитися до розуміння феномена ідентичності та складників кризи ідентичності особистості підлітка в один із непростих сучасних трансформаційних періодів життєвіття.

Постановка завдання. Завдяки практичному аналізу проблеми «Я-концепції» в структурі особистості підліткового віку, виявленню емпіричним шляхом психологічних аспектів з урахуванням виокремлених її складників, суперечностей «Я-образу» (між «Я-реальним» та «Я-ідеальним»), акцентуванню психологічного стану робимо спробу наблизити наукову думку до кращого розу-

міння феномена ідентичності й пов'язаної з нею кризи ідентичності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтерпретація, зокрема її кількісний і якісний аналіз, емпіричного дослідження окресленої проблематики здійснювалася нами у двох репрезентативних підліткових групах за допомогою наступного психодіагностичного інструментарію: методики М. Куна й Т. Макпартленда «Хто Я?» [3], спрямованої на виявлення неусвідомлених психологічних аспектів «Я-концепції», та методики «Автопортрет», розробленої Р. Бернсом (інтерпретованої О.С. Романовою й О.Ф. Потьомкіною) [6], спрямованої для вивчення суперечностей «Я-образу» (між «Я-реальним» і «Я-ідеальним»), акцентування психологічного стану на етапі кризи ідентичності підліткового віку.

Емпіричний аналіз психологічних аспектів «Я-концепції».

Психологічні аспекти «Я-концепції» досліджувалися нами з урахуванням виокремлення в структурі «Я-концепції» таких категорій: «Я-позитивне», «Я-негативне», стану вибору між «Я-позитивним» – «Я-негативним», «Я-невизначеним» («Я-латентним») (див. таблицю 1).

За отриманими результатами, ми оцінювали масштаби і вміст неусвідомлених показників «Я-концепції» підлітків на етапі кризи ідентичності. Одержані дані засвідчили, що серед двох досліджуваних груп рівня статистичної значущості за ϕ -кутовим перетворенням Фішера не виявлено.

Так, перша категорія – «Я-позитивне» – вказувала, що зображений образ обома підлітковими групами малюється та сприймається як позитивний (46% і 49% підлітків). Варто зауважити на незначне статистичне незначуще підвищення позитивної репрезентації індивіда з віком.

Наступним аспектом «Я-концепції» підлітків, наведеним у таблиці 1, виокремлюється «Я-негативне», за яким малюнок несе

Таблиця 1

Психологічні аспекти «Я-концепції»

Категорії «Я»	Психологічні аспекти «Я-концепції»						$\phi_{\text{емп}}$
	підлітки 13 років		підлітки 14 років		загальна кількість		
	Абс	%	Абс	%	Абс	%	
«Я-позитивне»	36	46	44	49	80	48	0,413
«Я-негативне»	20	26	22	25	42	25	0,135
стан вибору	6	8	4	5	10	6	0,864
«Я-латентне»	16	20	19	21	35	21	0,123
Усього	78	100	89	100	167	100	

Примітка: $\phi_{\text{емп}} < \phi_{\text{крит}}$ ($p < 0,05$), $\phi_{\text{крит}} = \{1,64 (p < 0,05), 2,31 (p < 0,01)\}$.

емоційно-негативне забарвлення, виявлене у 25,5% підлітків обох груп.

За отриманими результатами, виокремлюється категорія – стану вибору між «Я-позитивним» і «Я-негативним», коли підліток наче вагається з визначенням власного «Я», що й утілюється в його зображенні, або певного змісту підпису під малюнком. Цей стан (8% і 5%) свідчить, що підлітки знаходяться на роздоріжжі з усвідомленням своєї «Я-концепції», потребують суттєвої психологічної допомоги у визначенні власної ідентичності на етапі кризи. Крім вищевказаних категорій, відзначаємо «Я-невизначене» («Я-латентне»), притаманне 20,5% підлітків, що характеризується утрудненнями, пов'язаними з індивідуальністю малюнка.

Отже, з отриманих результатів узагальненню підлягає саме «Я-латентне» (виявлене у 20% вибірки), яке може вказувати на стан мораторію, пов'язаного з переживанням кризи ідентичності в трансформаційний період.

Отже, отриманий нами результат за невербальною формою методики виявив *неусвідомлені показники кризи ідентичності підлітків* тринадцяти й чотирнадцяти років, такі як нецілісність реалістичного зображення «Я-образу» (39,5%) підлітків і «Я-невизначене» («Я-латентне») (20,5%), що нами пов'язується з кризою вибору, а отже, й кризою ідентичності.

Емпіричний аналіз суперечностей «Я-образу» («Я-реальне» – «Я-ідеальне»).

Наступний етап інтерпретації результатів емпіричного дослідження за методикою «Автопортрет» передбачав наближення до розуміння й аналізу суперечностей «Я-образу», а саме між «Я-реальним» і «Я-ідеальним».

З одержаних результатів емпіричного вивчення, які наведені в таблиці 2, зображення 56% тринадцятирічних відрізняється значними суперечностями між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» порівняно з 44% чотирнадцятирічних. Значні суперечності вказують на психологічне напруження та дискомфорт у структурі особистості на момент визначення з власним «Я» на етапі переживання кризи ідентичності.

Незначні суперечності між «Я-реальним» і «Я-ідеальним», виявлені нами в 36,5% підлітків обох груп, характеризують індивідів, які значно краще усвідомлюють власний «Я-образ», його незначні суперечності, прагнуть призвести своє «Я-реальне» до його «Я-ідеального» зразку.

Значущі статистично достовірні дані за відсутністю суперечностей «Я-образу», розцінені нами як показник кризи ідентичності, з віком підвищуються й досягають у чотирнадцятирічних 19%*, на противагу 8%* у тринадцятилітніх ($p \leq 0,05$).

Підвищення цього показника свідчить про неузгодженість модальностей між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» значною мірою саме в підлітків чотирнадцяти років і вказує на складний перебіг кризи, коли особа плутається з визначенням «Я-образу» в межах згаданих категорій.

Таблиця 2

Суперечності «Я-образу» (між «Я-реальним» і «Я-ідеальним»)

Параметри суперечностей	Суперечності «Я-образу»				$\Phi^*_{\text{емп}}$
	підлітки 13 років		підлітки 14 років		
	Абс	%	Абс	%	
значні суперечності	39	56	33	44	1,331
незначні суперечності	25	36	27	37	0,096
відсутність суперечностей	6*	8*	14*	19*	1,829
Усього	70	100	74	100	

Примітка: $\Phi^*_{\text{емп}} > \Phi^*_{\text{крит}}$ ($p \leq 0,05$) $\Phi^*_{\text{крит}} = \{1,64 (p \leq 0,05), 2,31 (p \leq 0,01)\}$.

Таблиця 3

Акцентування психологічного стану

Параметри	Акцентування психологічного стану				$\Phi_{\text{емп}}$
	підлітки 13 років		підлітки 14 років		
	Абс	%	Абс	%	
«Я-реальне»	30	43	30	41	0,288
«Я-ідеальне»	18	26	21	28	0,366
«Я-фантастичне»	22	31	23	31	0,042
Усього	70	100	74	100	

Примітка: $\Phi_{\text{емп}} < \Phi_{\text{крит}}$ ($p \leq 0,05$), $\Phi_{\text{крит}} = \{1,64 (p \leq 0,05), 2,31 (p \leq 0,01)\}$.

За теоретичним узагальненням, неузгодженість «Я-образу» підлітка, а саме його «Я-реального» з «Я-ідеальним», є одним із показників кризи ідентичності підліткового віку, за отриманими результатами методики, виявляється як у значних суперечностях, так й у відсутності розбіжностей у зображеннях респондентів указаних модальностей.

Отже, виявлене підвищення (19%) неузгодженості модальностей «Я-образу» підлітків чотирнадцяти років свідчить про переживання напруження, пов'язаного з проблемою пошуку власного «Я» ($p \leq 0,05$) на етапі кризи ідентичності.

Емпіричний аналіз акцентування психологічного стану.

Наступним досліджуваним показником було акцентування психологічного стану: «Я-реального», «Я-ідеального», «Я-фантастичного» – підлітків двох досліджуваних груп у трансформаційний період.

Одержані нами емпіричні результати, наведені в таблиці 3, не виявляють достовірно значущих відмінностей серед показників двох підліткових груп. Натомість, за узагальненими даними, 42% підлітків обох груп у малюнках надають перевагу акцентуванню «Я-образу», зображеному в реальності – «Я-реальному».

Підсвідомість 31% підлітків, за результатами, акцентується на фантастичних сторонах образу «Я» – «Я-фантастичному». Цей факт свідчить про намагання підлітків цієї групи не звертати увагу на висунуту часом потребу в самовизначенні на момент зміни соціальних ролей на етапі кризи та намагання усунути від потреби вирішення питання, пов'язаного із самовизначенням.

Отже, значущих відмінностей за параметром акцентування психологічного стану серед підлітків двох досліджуваних груп нами не виявлено. Натомість незначні відмінності свідчили про підвищення психологічного акцентування «Я-образу» підлітків чотирнадцяти років (28%) на власній ідеальній формі – «Я-ідеальне».

Актуальність для підлітків обох груп стану «Я-реального» (42%) пояснюється зміною акценту психіки вказаної вікової категорії на власний внутрішній світ, розвитком рефлексії «Я» (рефлексивної свідомості) на етапі перебігу кризи ідентичності.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, з отриманих емпіричних шляхом результатів можемо зробити висновок, що конфлікт між усвідомленою та неусвідомленою ідентичностями особистості в підлітковий період 13–14 років на тлі суспільних трансформацій, за результатами дослідження за обраним психодіагностичним інструментарієм, виявляється не лише в коливанні «Я-образу» осіб досліджуваних підліткових груп, неузгодженості модальностей «Я-концепції», переживанні напруження, пов'язаного з проблемою пошуку «Я», а й у вельми великій значності й відсутності суперечностей «Я-реального» з «Я-ідеальним», що, за нашим теоретичним узагальненням, є важливими складниками кризи ідентичності.

Окрім зазначеного, дослідження психологічних аспектів «Я-концепції» наближає до наукового розуміння феномена ідентичності особистості підліткового віку, її кризових складників у складний трансформаційний період.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белякова Ю.А. Аналіз поглядів і становлення теорії Я-концепції особистості / Ю.А. Белякова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2005. – Т. XII. – Вип. 3. – С. 35–43.
2. Джеймс У. Принципы психологии / У. Джеймс. – М. : Наука, 1993. – 423 с.
3. Иващенко А.В. Методики изучения Я-концепции личности / А.В. Иващенко, В.С. Агапов, Н.В. Барышникова. – М. : МГСА, 2000. – 265 с.
4. Кон И.С. Категория «Я» в психологии / И.С. Кон // Психологический журнал. – 1981. – № 3. – С. 25–39.
5. Корчевина О.В. Проблема становления, розвитку, формування та змін «Я-концепції» особистості / О.В. Корчевина // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : зб. наукових праць. – К. : Університет «Україна», 2004. – 448 с.
6. Романова Е.С. Графические методы психологической диагностики / Е.С. Романова, О.Ф. Потемкина. – М. : Дидакт, 1991. – 164 с.
7. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб : Питер, 2000. – 608 с.
8. Шевченко З.В. Криза ідентичності як деструктивний прояв індивідуалізму: соціально-філософський аналіз / З.В. Шевченко // Вісник Черкаського університету. Серія «Філософія». – Черкаси, 2007. – Вип. 106. – С. 37–46.